

с ъ р ж а н и е

ПРЕДГОВОР ОТ ПРОФ. Д-Р Г. БАКАЛОВ	11
УВОД	17
Прародина и първи сведения за хунорите	27
Из старата китайска история	64
Могъщество и върховенство на хунорската държава	101
Решителни борби и бедствия. Разпадането на Хунорската империя	146
Китай и влиянието на хунорските племена върху него след пагането на династията Хан до наши дни	188
Поглед върху японската история	214
Българите в Средна Азия	248
Духовният ръст на българите	288
Първата българска държава в Европа	368
Образуване на Придунавската българска държава и зараждане на новия български народ	407
Вътрешни борби и външни опасности.	
Нов възход и могъщество на българската държава	446
Приемане на християнството. Разрушаване на старото държавно устройство. Разпадане на Българската империя	478
През блатото на безпътницата	525
ВМЕСТО ПОСЛЕСЛОВ НА АВТОРА от арх. Димитър Д. Съсъллов-син	549
АВТОРИ И ПРОИЗВЕДЕНИЯ, ЦИТИРАНИ В ПОСЛЕСЛОВА	562
КОНТЕКСТ: ДИМИТЪР СЪСЪЛОВ УЧЕН – УЧИТЕЛ – ПРОРОК от Димитър Димитров	565
ПРИЛОЖЕНИЕ	
КАРТА Средна Азия и Таримската котловина	567
КАРТА Китай	568
КАРТА Хунорската империя при Мо-гун и Ку-Ок	569
КАРТА Хунорската империя след разделянето ѝ	570
КАРТА Япония	571
КАРТА Империята при Атила	571
КАРТА Империята при Ирник	572
КАРТА България при Исперих и Тервел	573
КАРТА Държавата при Крум и Омуртаг	574
КАРТА България при Симеон	575

*На паметта на родителите ми
и на техните родове,
на които дължа всичко,
което имам, което мога и което съм*

Предговор

Пътят на България

Проф. д-р Георги Бакалов

СЪВРЕМЕННИТЕ ЧИТАТЕЛИ не познават творчеството на Димитър Съсъллов. Книгата, чието ново издание държите в ръцете си, е публикувана за първи път още през 1936 г., но остава почти незабелязана. Това е странно, като се имат предвид широкият културен кръгозор на автора и проникновените изводи на историческите му прозрения.

Какво е смутило учените и по-тесните специалисти преди повече от шестдесет години, когато излиза „Пътят на България“? Отговорът идва от самата книга, чиито послания и днес в много отношения звучат шокиращо. Да заявиш открито, че древната история на българите е неразделна част от историята на хунорите, чието пък историческо освидетелстване ни отвежда с близо две хиляди години преди Христа, е наистина впечатляващо. Това е твърде различно и от становището на официалната историография за началото, поставено от хан ювиги Аспарух през 680 г. За да бъдем точни, можем да „върнем“ историята си с още три века, когато през 354 г. името на българите се споменава за първи път в анонимния Римски хронограф: *Зиези* [един от синовете на Ноевия син Сем], *от когото* [произлизат] *българите*. Като добавим и разказа на византийския хронист Теофан за „Велика, стара България“ на хан Кубрат – стигаме до предела на познанията си за нашето минало.

Димитър Съсъллов категорично не приема подобна интерпретация, която освен всичко друго лансира и „тюркския произход“ на нашите прадеди, без ни най-малко да държи сметка за много по-късното появяване на тюрките като етнокултурна общност. Какви цели преследваха многобройните теории за произхода на българите, съчинявани и налагани от XVI до средата на нашия век: славянска, скитска, тракийска, тюркска, угро-фин-

ска, ирано-индийска и още какви ли не чудатости. Липса на сигурни данни или конюнктурно-политически съображения? Вероятно и двете едновременно. По-съществено е, че съзнателно или несъзнателно са пренебрегвани важни данни за най-древната история на българите, която отвежда наблюденията ни към Средна Азия и Китай. В това отношение Д. Съслов не е само едно изключение, той прави и догадки, които поне заслужават внимание.

В увода към първото издание на „Пътят на България“ Д. Съслов изрично подчертава, че в книгата му несъмнено „има грешки и пропуски“, но критиката не ги посочва. Раздразнен от скептицизма на „служебните историци“, както назовава защитниците на официалната историография, Съслов смята, че се загърбват значителни масиви от данни в китайските източници. Самият автор, за съжаление, не посочва в своите бележки откъде взема изнесените факти. Съдейки по честите позовавания на Де Гроот, Киселов, Масперо, Хирт и др., може да се предполага, че ги ползва от „втора ръка“. Понякога споменава, че редица важни за монографията му изследвания са останали недостъпни, а това значително намалява доказателствената ѝ стойност. Всъщност обичайната за повечето учени скрупулозност не безпокои Съслов, който заявява, че не пише „историческо съчинение“, нито пък „иска да има нещо общо с него“. Още по-изненадващо е последващото заявление, че в книгата си „не гържи на обективността“ и на безпристрастността. За себе си авторът избира само един критерий – българският. Трудно е да се определи какво точно означава да си служиш с „български критерий“, освен ако не допуснем, че авторът се ръководи в своите наблюдения от глобалната стратегия на историческото развитие и едва на второ място поставя рутинните изисквания за добен род съчинения.

Съслов се изявява по-скоро като философ на историята, за когото концепцията – а не детайлът и фактографията – е от съществено значение. Може би, за да разберем автора на „Пътят на България“, трябва да се позовем на един от най-близките му приятели Никола Станишев, който във възпоминание по повод смъртта на Съслов пише: „[Той] беше остър наблюдател и безмилостен анализатор. Не само разбираше живота, той го виждаше. Беше мислител, мъдрец. Би могъл да стане велик философ. Родолюбието му го превърна в историк в най-пълния смисъл на думата – проникновен претворител на станалите събития и вестител за другите, които ще дойдат.“

Струва ми се, ключовата дума в цитирания откъс е „родолюбие“. Когато четете книгата на Съслов тази констатация ще бъде въвн от всякакво съмнение. Съдбата на българите и сложните перипетии в историческия им път рефлектират болезнено в съзнанието на родолюбца. На няколко места в книгата авторът специално подчертава, че основна характеристика на българите е наследеното от векове свободолюбие, висока нравственост и господарски нрав. В контекста на тази видимо субективна оценка Съслов прави някои изводи, които са очевидно причина за остракизма спрямо творчеството му. Ще се спра само на някои от тях, тъй като в основата на съжденията му седи презумпцията, че българите тръгват неугържимо по пътя на своя упадък в онзи исторически момент, когато загубват своята, бих я нарекъл, азиатска идентичност.

На Рим и Византия Съслов гледа като на изнежени общества, разсадници на разврат, интриги и корупция. Допирът с тях действа деморализиращо и естествената реакция на „господарските народи“ към тях е била да ги унищожат. На второ място, и за това авторът понася най-много упреци, приемането на християнството в средата на IX век съдейства за упадъка на държавата. Църквата е исконно враждебна на светската власт и чрез постоянния конфликт с нея я отслабва. Последствията не закъсняват – първо ни завладяват византийците, а след това и турците. Още по-изненадващ е третият аргумент: приобщаването ни към Европейския запад в епохата на Възраждането е причина за нов упадък и повторна дегенерация на българската идентичност.

В тези съждения прозира просвещенският дух на отрицанието на казионните институции, норми и идеи, съчетан с един особен езически провиденциализъм, в чиято основа лежи родовата традиция. Днес подобни тези е трудно да се отстояват. Повече от ясно е, че дори връзката ни с хунорската общност да е категорично доказана, а това ще отведе корените ни две и половина – три хиляди години пр.Хр., едва ли е възможно да говорим за съхраняване на традиции и добродетели в толкова голям исторически диапазон. Или казано по друг начин, през IX в. българите не са идентични със своите предшественици отпреди тридесет века, за да бъдат и носители на добродетели, които „загубват“ след приемането на християнството. Днес повечето от изследователите на гръцката древност, а те са много и високо ерудирани, твърдят, че между гръците от времето на Периъл, Есхил, Софокъл, Платон, Аристотел и днешните съществува само тънката връзка на историческото минало. Разбира се, че езикът, менталността, културната рефлексия са съвършено различни, защото и време-

то е различно. И ако това е така за един период от 2500 години, толкова повече е валидно за времето от 4500 години. Очевидно този критерий, осланящ се на дълбоката вяра в исконната добродетелност на българите, въз основа на който е изградена и основната теза на автора, е предимно емоционален.

Едва ли е необходимо пунктуално да се спираме и на останалите тези. Съвременната наука е дала изчерпателен и задоволителен отговор на въпроса: какво би станало с нашия народ, ако бе останал изолиран от християнството и духовните постижения на своето време, затворен в хунорските традиции и вярата в прастарите си култове. А дали църквата е рушила, или укрепвала държавата, днес може да има само еднозначен отговор. Колкото до Възраждането и ориентацията на домораслата ни интелигенция към Запада и европейските ценности, ако приемем, че изборът е неправилен, тогава каква би могла да бъде алтернативата? Натъкваме се на типичен възрожденски романтизъм, все още жив сред част от интелигенцията ни през 20-те и 30-те години на миналия век. И тук бих се съгласил с оценката на авторката на книгата „Спомени за достойни българи“ Вера Гюлгелиева, че Димитър Съсълв в този контекст бе един от последните български възрожденци.

Напоследък на българския читател се предлагат немалко нетрадиционни хипотези, които се опитват да коригират важни постановки на родната история. Не мисля, че онова, което се прави за промяна на стереотипите, винаги е удовлетворително. Често пъти слабо подготвени автори спекулативно интерпретират данни на палеолингвистиката, археологията и антропологията, с което създават по-скоро недоверие, отколкото интерес към тази пренебрегвана проблематика. Настоящата книга не е сред тях. Димитър Съсълв ни поднася своя концепция, върху която не тегне давността на времето. Предмет на неговото осмисляне са изключително важните проблеми за етнопроизхода и по-съществените етапи на историческото ни развитие от най-дълбока древност до преломните събития от 40-те години на нашия век.

От книгата на Д. Съсълв читателят ще научи за събития, исторически личности и факти, за които никога нищо не е прочел в официалната научна и публицистична литература. Твърде необичайно ще му прозвучат имената на древните хунорски владетели, като кхан-ю Мо-гун, когото авторът смята за най-великия измежду могъщите хунори. Днес становището на Фердинанд фон Рихтхофен за Таримската котловина като прародина на много азиатски и европейски народи, което Съсълв изцяло приема,

намира все повече привърженици. Едва ли тезата за изключителната мобилност на „конните народи“ би могла да бъде оспорена, след като е очевидно, че пространството след обзидването на коня до голяма степен е преодоляно и овладяно. Така стават обясними огромните преходи на каситите и хиксосите от Централна Азия до земите на Вавилон, Палестина и Египет. Може би поради погрешно зададената посока, която насочваше вниманието на българските учени към „тюрко-алтайската теория“, и до днес остават без внимание податките на старокитайските източници като летописите „Шъ-дзи“, чиято 110-а глава съдържа значителни сведения за хунорите.

Съсъллов не твърди, че хунори и прабългари са напълно идентични, а че древните ни предци произлизат от тях и търсейки корените си, не можем да ги оставим без внимание. А за това има и някои косвени доказателства. Когато хунорите се появяват в Европа, китайците ги „забравят“, а европейските хронисти ги „откриват“ като хуни. Малко след смъртта на Атила (451 г.) името на хуните постепенно се забравя, защото е замествено от името на българите. Познатите омонимни контаминации на византийски и латински автори обикновено отчитаме като съзнателна архаизация. И все пак еквивалентната употреба на имената „хуни и българи“ ни кара да търсим някаква генетична връзка, която за съвременните им писатели е била повече от очевидна.

Твърде различна е трактовката на Д. Съсъллов за бита и поминъка на древните българи. Утвърдената в популярната литература представа за нашите предци като чергари и номади скотовъдци, които отглеждат коне и принасят в жертва кучета, е наивно карикатурна. При това съществуват изрични свидетелства, че българите са строили градове, аули и сложни землени отбранителни съоръжения. Строежите в района на Плиска – Преслав и Магарския комплекс, говорят за вековни практики и високо строително майсторство, което не се култивира за няколко десетилетия.

Съзнателно се спирам само на тази част от книгата на Д. Съсъллов, която третира ранната, или условно наречена „годунавска“ история на България. И това правя не само защото тази част съставлява две-трети от обема на монографията, а защото в нея авторът се проявява като изследовател на една почти напълно непозната материя, в чиято реинтерпретация проявява находчивост и оригиналност.

След падането на България под византийска власт през 1018 г. читателите остават с впечатление, че авторът „прелита“ над вековете, смятани от него за епоха на постепенен упадък и фатално отдалечаване от древ-

нобългарските добродетели. Почти маргиналното присъствие на т.нар. „Второ българско царство“ е поставено под знака на византийската менталност и засилващите се външни влияния, които естествено довеждат до османското владичество. Последната глава на книгата, озаглавена „През блатото на безпътицата“, обхваща периода след Златния Симеонов век почти до наши дни и изпълнява ролята на епилог, чието красноречиво заглавие говори само по себе си.

Самият Съслов на друго място – в книгата си „Велика Сърбия или България“ – споделя за своите писмовни занимания: „Зная, аз пиша лошо, пиша мъчно. Трудно се чете това, което излиза изпод моето перо. Защото пиша твърде малко, пиша само онова, което виждам, че трябва да се каже на всяка цена и открито и което никой друг не се решава, не желае и не знае да каже.“

Опитах да покажа, че не всичко в неговите съждения е приемливо, но несъмнено е поднесено искрено и с чувство за отговорност.

Какво да добавя към самоанализа на автора. Може би само това, че лекотата на слога за подобен род произведения не е най-важното, но това, че се решава да пише НЕЩО, което никой друг не желае или не знае, е вярно – и нека именно това да оцени читателят.

Март, 1999 г.

Увод

ПЪТЯТ НА БЪЛГАРИЯ е оставил диря далече в полумрака на миналото. Макар и заличен в по-голямата си част от бурите на вековете, той все пак би могъл да бъде разпознат и проследен поне в по-главната си посока по белезите, които е оставил в своите висини, по кръстопътищата, които е отбелязал в срещите си с големите български врагове, и по отклоненията, които е предизвикал в техните пътища. В своята дълговековна продължителност този път е белязан с рядко разнообразие на шеметни възкачвания и дълбоки падения, както и с необикновена последователност в своята главна посока и цел. След възходи към големи висини този път понякога загъло се губи в праха на почти безжизнени низини, за да се покаже наново по някоя непрестъпна стръмнина. Въпреки това с чудно постоянство той като че ли винаги е запазвал своята вярна посока към скритата в далечината на бъдещето, невидима може би, но ясно чувствана велика цел. Често в своето странстване, особено из низините, пътят на България е бивал кръстосван от чужди пътища. Понякога тези кръстосвания са предизвиквали чувствителни и опасни отклонения в него, при това толкова по-опасни, колкото по-дълбоки са бивали низините, защото в тях по-мъчно се е запазвала посоката и по-слабо се е чувствала привлекателната сила на целта. Винаги досега обаче главната посока е бивала наново намирана и пътят продължавал неизменно по нея. Преди едно хилядолетие България се бе отклонила твърде много от своя път в една чужда безпътица и бе затънала в едно почти безизходно блато, в което след това блужда близо цяло хилядолетие. Поради разрушаването, все под чуждо влияние, на старото държавно и народностно устройство България едва ли би могла да се измъкне сама без външна помощ от това блато. И наистина тя бе извлечена от него и като по чудо поставена пак на стария си път в някогашната му вярна посока към вечната негова цел.

И сега българският път се кръстосва с чужди пътища, наглед по-удобни, по-широки, по-привлекателни, по-малко стръмни и като че ли по-безопас-

ни. По-безопасни? Не! Тези чужди пътища са една нова безпътица, една нова смъртна опасност за България. Това всъщност не са пътища, това е гладката и отъпкана безпътица на египетските в световната история, безпътица, чийто лек наклон води към пропаст.

Но няма ли България да се отклони пак неусетно от своя исторически път и да се впусне в тази чужда безпътица. Няма ли в миг на слабост, в миг на помрачение, в миг на безволие България да бъде отклонена от своя труден, водещ към шеметни стръмнини път, следван славно от хилядолетия, и да свие в гладката, широка, добре отъпканата и наглед твърде удобната безпътица на египетските, водеща може би към безболезнено, но безславно изчезване. Няма ли България, изгубила временно хилядолетната си цел, да се откаже от нея, да предпочете тихото изчезване пред бурите на бъдещи борби и трудни възходи, печалното отклонение отпреди едно хилядолетие. Съблазънта, прокарвана под чужди влияния, насаждана упорито от чужди „приятели“, наистина е твърде голяма. Но въпреки това България няма да се отклони повече от своя вечен път.

Наистина съблазънта е силна и твърде умело прокарвана и опасността е голяма. Почти цяла Европа днес е в безпътица. Тя се движи неотклонно към страшни и заслужени изпитания, каквито не е преживявала близо цяло хилядолетие. Събитията, които са надвиснали над нея, ще донесат неминуемо гибел на не една от нейните днешни гържави. Много от нейните сегашни народи изживяват днес последните дни на своето безсмислено съществуване. Една страхотна, но величава борба се подготвя, и то не само в Европа, но и по цялото земно кълбо. В бурите на тази страшна борба, която противно на лекомислените очаквания ще бъде продължителна, безпощадна, жестока и упорита, ще изчезнат всички днешни египетски, всички случайни, появили се без свой собствен път и цел, без свое минало и свое бъдеще гържави. Но в нея ще изчезнат навярно завинаги и много от онези, които вече са изгубили или ще изгубят по време на тази борба своя собствен път. Ще има вероятност да оцелеят само тези, които вярно и упорито, без оглед и на най-тежките жертви биха следвали неотклонно своя собствен исторически път. При това сполучливият изход в борбата не ще зависи в никой случай нито от днешното богатство, нито от степента на „културата“. Многолетната световна история дава неизброими примери за това, че не всякога веществената сила и богатството са имали значение за изхода в решителните борби и че степента на „културата“ е била не само неизменен признак на разложение и духовна немощ, но че тъкмо тя е бивала твърде често и един от най-големите носители на то-

ва разложение, което е докарвало при всички случаи на решителна борба до погибел.

ПЪТЯТ НА БЪЛГАРИЯ В МИНАЛОТО винаги е бивал осеян с големи и мъчно преодолими опасности. Сред опасности и препятствия води той и днес, а няма съмнение, че и в бъдеще пак ще трябва да преодолява не по-леки препятствия. Такива са пътищата, които историята винаги подготвя за своите избраници. Тъкмо преодолените препятствия и превъзможнатите опасности най-вярно и най-трайно бележат изминатия път. В миналото по пътя на България има и множество такива ясно отбелязани точки на преодолені препятствия и на превъзможнати опасности, които много вярно показват главната посока както на изминалия, така и на бъдещия ѝ път. Тези точки образуват една дълга верига на славно минало, на велики събития, каквито нито един от сегашните европейски народи не притежава. Както в близкото минало, така и сега България се намира пред множество опасности по своя път. Най-голямата от тях е опасността да се отбие наново от своя велик път. И тъкмо затова е още по-необходимо по-често да се обръща поглед назад към миналото – към далечното минало, за да се запазва по-вярно посоката на истинския път.

Няма опасност, която, разпозната навреме, посрещната смело и решително, да бъде непреодолима. Пътят на България в миналото изобилства с примери как цели върволици от големи опасности и мъчни препятствия са бивали превъзможвани, когато са били посрещани смело и решително. Но той сочи и немалко други примери как сравнително дребни пречки и малки наглед опасности, избягвани страхливо и колебливо, са го отклонявали за дълго време от вярната му посока. Всяко колебание за следване на правия път, особено в решителни времена като сегашните, може да бъде губелно за България. И затова толкова по-нужно е да се отбележи вярно и точно посоката поне на изминатия път. За съжаление, по-голямата част от пътя на България в миналото оставаше досега неосветена и в почти пълен мрак. Едва една сравнително малка част от него бе известна, но и тя досега е бивала винаги зле и невярно осветлявана. Естествено, недоброто осветляване, и то само на част от пътя, е предизвиквало колебания при определяне на истинската му посока както по отношение на миналото, така също – което е и по-важно – и за в бъдеще. Невярното осветляване се дължи почти еднакво както на непознаване на далечното минало,

така също и на пристрастните и неверни съобщения в европейските и предимно византийските летописи от ония времена.

Доскоро като начална точка в миналото на България се смяташе времето на Испериховото отделяне. Самото това време, както и следващото, се разглежда под съвсем невярната светлина главно на византийските летописи. Отвъд това време, смятано за начално, всяко търсене да се определи по-точно миналото, не е засягало България, а само една частица от българския народ, от която се е смятало погрешно, че са произхождали Испериховите българи. И това проследяване е правено, разбира се, не с цел да се установи една обща посока в пътя на България и отпреди времето на Исперих, а само за да се изяснят някои обстоятелства, смятани като предварителни условия и предпоставки за образуването на българската държава при Исперих. Дори и проф. Златарски, който сам смяташе, че „първоначалната история на българите несъмнено трябва да търсим в историята на ония средноазиатски турски народи, които са известни под общото име „хун-ну“ в китайските летописи и „хуни“ у европейските автори“, се отказва да я потърси. И нещо повече, отказва се и от несъмнената връзка между българите и тези „хуни на европейските автори“, която установява именникът на българските царе – връзката между Исперих и Атила чрез Ирник. При това положение естествено е, че и малкото известни тогава сведения от китайските летописи не са могли да бъдат използвани за осветляване на пътя на България, който остава само под съвсем невярната светлина на пристрастните, предимно византийски летописи.

Пристрастието и невярното осветляване на съобщенията в летописите не бива никак да ни учудва. За учудване е само лековерието, с което всичко в летописите се приема за чиста истина. Историческите събития винаги са бивали изопачавани, и то не само в ония далечни времена, но също и сега. Достатъчно е да припомним как през последната война България бе обвинявана, че е предизвикала войната и дори бе „наказана“ за това, когато се намеси в нея повече от година след започването ѝ, докато истинският виновник, който я предизвиква, бе обявен за „жертва на нападенията“ и тъкмо на това основание възнаграден. Извращението на истината в ония далечни времена е било още по-лесно и по-сполучливо особено когато „некултурният“ оклеветен враг, „варваринът“, е предпочитал да твори историята с кръв в доблестни борби, като не е обръщал никакво внимание на напоените с лъжи клеветнически летописи. Врагът винаги е бил оклеветяван, а клеветата и лъжата в това отношение са били едно от средствата за защита. Те са били, а остават и досега едно истинско

изкуство, в което особено много се отличавали византийците, наследили от някогашните елини – първомайсторите на лъжата – това тяхно може би най-голямо и най-добре развито изкуство. Наистина и китайските летописци не са безпристрастни – и те предпочитат да премълчат или поне да смутолевят неприятните събития и да поочернят, доколкото е възможно, враговете. Но поне те не лъжат умишлено или не лъжат така безсрамно, както византийските. Но най-важното е, че китайците, които имат съвсем различен мироглед, дават едно съвсем друго осветление и от съвсем друга гледна точка, което много по-вярно и много по-точно предава истината, отколкото осветлението на европейските летописци. Независимо от това сведенията на китайските летописци осветляват миналото за едно време, когато европейците нямат още никакво понятие за съществуването на България и на българския народ, та дори и за съществуването на хуните. Поради това всеки опит да се проследи пътят на България и неговата посока в миналото, без да се вземат под внимание сведенията на китайските летописи, е обречен на неуспех. Доскоро обаче използването на сведенията на китайските летописи за българската история бе, ако не съвсем невъзможно, то поне много трудно, тъй като преводите, които имаше от тези летописи, бяха много откъслечни, неподбрани, а често и ненапълно надеждни. Тези почти непреодолими трудности бяха отстранени едва след като се появи трудът на Де Гроот *Die Hunnen der Vorchristlichen Zeit, Chinesische Urkunden zur Geschichte Asiens, übersetzt und erläutert von J.J.M. de Groot, I Teil, Vereinigung wissenschaftlicher Verleger, Berlin und Leipzig, 1921*. В него са събрани и преведени почти всички сведения, които той след многогодишни изследвания е могъл да открие в китайските летописи за хунорите (хуните). Главните сведения са черпани от следните китайски летописи: 1. „Шъ-гзи“ – „Исторически писания“, в които почти цялата 110-а глава е посветена на хунорите и поради това почти целият летопис е преведен у Де Гроот; 2. „Циен Хан шу“ – „Книги върху предишната (старата) Хан (династия)“, в които освен че е предадена почти цялата 110-а глава на „Шъ-гзи“, се намират също така множество отделни сведения, засягащи хунорите; и 3. „Хоу Хан шу“ – „Книги за следващата (втората) династия Хан“. В последните два летописа сведения за хунорите има не само пряко, но и в множество жития на китайски пълководци или висши сановници. След появата на този ценен труд на Де Гроот би било вече непроспечно пренебрегването на китайските сведения при каквото и да било проследяване на миналото на България.

Моята книга въобще не би могла да бъде написана без работата на Де Гроот. Освен труда на Де Гроот за нейното написване са използвани предимно следните съчинения:

H. Maspero. *La Chine Antique*. Paris, E. de Boccard, 1927.

Dr. F.E.A. Krause. *Geschichte Ostasiens. I u II*. Gottingen, Vandenhoeck – Ruprecht, 1925.

Katsoura Hara. *Histoire du Japon, des origines a nos jours*. Paris. Payot, 1926.

Friedrich Hirth. *Ueber Wolga-Hunnen und Hiung-nu*, в Sitzungsberichte der philosophisch-philologischen und der historischen Klasse der k. b. Akademie der Wissenschaften zu Munchen, Jahrg. 1899, zweiter Band, 1900.

Проф. В. Н. Златарски. *История на първото Българско царство*, т. I, ч. 1 и 2, 1918, 1927.

Д-р Ив. Шишманов. *Критичен преглед на въпроса за произхода на прабългарите*, печатан в Сборник за народни умотворения, кн. XVI и XVII, 1900.

Проф. Й. Иванов. *Богомилски книги и легенди*. София, 1925.

Отговорите на папа Николай I по допитванията на българите, издание и превод от Д. Дечев. Университетска библиотека, № 16, 1922.

Проф. Геза Фехер. *Културата на прабългарите*. София, 1929.

ТАЗИ КНИГА, която гържиш в ръцете си, читателю, не е история. Тя нито е замислена като история, нито пък иска да бъде история. Ако и в нея почти изключително да се говори само за миналото, и то главно за далечното минало, тя е писана само с мисъл и с оглед за бъдещето, и то предимно, ако не и единствено, за бъдещето на България. Тя не е писана по начините и способите на така наричаното „историческо изследване“, с които начини и способности тя не би искала да има нищо общо. Осветлението на събитията, дадено в нея, не е нито „обективно“, нито „безпристрастно“, и то не защото такова осветление е въобще невъзможно и немислимо, не и защото „обективните“ и „безпристрастните“ осветления са само прикритие за незабелязаното прокарване на съмнителни разбирания, а защото тя би желала осветлението, дадено в нея, да е преди всичко българско. Ние

познаваме, доколкото добре сме го познавали, миналото на България под всевъзможни и все „обективни“ и „безпристрастни“ осветления. Само под българското осветление ние като че ли никога досега не сме го виждали. И затова, когато разгърнеш следващите страници, ако се решиш да ги разгърнеш, читателю, чети ги само с една мисъл, с която са написани всички те – с мисълта за бъдещето на България.

София, май 1936 г.

В случай на второ издание на „Пътят на България“

ИЗМИНАХА ПОВЕЧЕ ОТ ДВАДЕСЕТ ГОДИНИ, откакто излезе „Пътят на България“. Книгата отдавна вече е изчерпана. И въпреки че сега едва ли някой я търси, възможно е в бъдеще да се наложи да бъде преиздадена. Такова второ издание не би трябвало да бъде просто препечатване на първото, което несъмнено има някои грешки, непълноти и неизяснени питання. Желателно би било по възможност да се поправят грешките, да се попълнят празнотите и да се доизяснят ония питання, които биха могли вече да бъдат разяснени.

За жалост, нямаш възможност да приготвиш книгата за второ издание така, както мисля, че би трябвало да бъде. Преди всичко грешките и недостатъците не можах да бъдат поправени, защото въобще не бяха посочени. При излизането ѝ „Пътят на България“ бе посрещната с твърде малко на брой, все ласкави отзиви, но без подробно разглеждане. Доста по-късно се били появили някои бележки, както бях чул, пълни с хули и клевети, но и те отправени не към съдържанието на книгата, а лично срещу съчинителя ѝ. За книгата и за застъпените в нея схващания – нищо или само общо, отрицателно.

Мълчанието на служебните историци бе обяснимо. Но обяснимо само дотолкова, доколкото можеше да се отнася до неприятна за тях книга. Не обаче и до новите източници, посочени в нея, които дотогава не бяха използвани. „Пътят на България“ можеше спокойно да пренебрегнат, но новопосочените източници, особено ония от китайски произход, не можах да се преструват, че продължават да им са неизвестни, а нито пък

недостъпни. Да не знаеш, е обяснимо. Но да се преструваш, че не виждаш онава, което ти бива посочено?! Така нито с „Пътят на България“, нито с източниците ѝ – доколкото ми е известно – не се занимаха и възможните грешки, допуснати от мен, останаха непосочени.

Поради това, както ще се види, в изложението почти няма промени.

Допълненията и поясненията, които ми бе възможно да направя, са дадени главно в бележки под черта. Но и те не са достатъчни и с две-три изключения не са от такова естество, от каквото бих желал да бъда. В тези двадесетина години, откакто се появи „Пътят на България“, пък и преди това още, ще да са излезли множество съчинения, в които ще има данни, осветяващи този път. Повечето от тях, предполагам, ми са неизвестни. А и твърде малко от ония, за които съм научил, имах възможност да видя и използвам. Работи обаче като например: 1. Японската „Археология ориенталис“, и особено серия Б – „Вътрешна Монголия и областта на Великата стена“; 2. Отчетите за изследванията на полковник Козлов в Северна Монголия, където при Ноин Ула той смята, че е разкопал гробниците на някогашните кхан-ю на хунорите; 3. Работите на съпрузите Торни от Токио за изследванията им в Манджурия и Северна Монголия; 4. Отчетите за проучванията на областта Ордо на някои европейски мисии; 5. Работите на проф. Куракиши Ширатори за произхода и езика на хуните; 6. Окончателните и подробни отчети от последните изследвания на Свен Хедин и сътрудниците му във Вътрешна Монголия и Синдзян, за които не зная дори дали вече са издадени; 7. Работите на сър Орел Стайн за изследванията му в Средна Азия и особено в Таримската котловина, и други такива не можах никога да видя, а те навярно са богати със сведения, засягащи миналото на българите.

Само част от съчиненията, които можах да си набавя или поне да видя и прочета, хвърляха по-обилна светлина върху някои от неуяснените или непълно уяснените питання в „Пътят на България“.

Преди всичко това се отнася до втората част от книгата на Де Гроот. Тя била излязла още през 1926 г., но под редакцията на проф. О. Франке, тъй като Де Гроот е починал. Франке сметнал, че трябва да промени заглавието ѝ вместо *Die Hunnen der vorchristlichen Zeit*, както бе поставено от Де Гроот, той избрал подзаглавието: *Chinesische Urkunde zur Geschichte Asiens*. Тази смяна на заглавието стана причина, въпреки многократни запитвания, втората част да бъде намерена едва към 1940 г., и то случайно. Както и бях очаквал, в нея не само че се потвърждаваше становището ми, че племето, записано от китаеците със знаци (произнасяни

според Де Гроот ро-ле – Бел. конс.) *по-ле*, са българите (сам Де Гроот във II част стига до четенето бол-хор), но и съдържа допълнително множество данни за българите, и особено за стражевите им орди, изпращани както в цялата Таримска котловина, така и по проходите на Туеншан, Памир, Каракорум, Кундун, че дори и до Кашмир. Благодарение на тези сведения множество питания, особено относно веществената култура на българите от ония времена, можеха да получат по-определени отговори.

Твърде ценни в това отношение се оказаха и описанията на Свен Хедин за последните му проучвания в Таримската котловина и особено книгата му за нововъзстановилото се езеро Лоб-Нор, което в миналото е носило между другите имена и името Българско езеро. Това е книгата му *Der wandernde See*, Leipzig, Brockhaus, 1941.

Също така твърде ценна с описаните разконки се оказа и книгата на С.В.Киселев „Древняя история Южной Сибири“, изд. Академии наук СССР, Москва, 1951. Някои исторически грешки, последица на неверни предпоставки, остават без значение пред голямото изобилие на намерени при разконките и описани в книгата предмети. И въпреки неособено сполучливите чертежи и снимки, които биха могли да бъдат и много по-добри, те дават вече доста определена представа за хунорското умение и изкуство.

Други някои съчинения, от които са били използвани данни, ще бъдат отбелязани на съответните места.

Но най-голям принос към миналото на българите, и то вече в духовно отношение, може да бъде извлечен от книгата *Les Origines de l'Astronomie Chinoise*, Leopold de Saussure, Paris. Тази книга ми бе предоставена за дълговременно ползване от г-н Тачо Танев, на когото тук изказвам за това благодарността си. Книгата е излязла през 1930 г., след смъртта на Де Сосюр, и е фотометрично възпроизвеждане на статиите му, излезли в „Тунбао“, Лайден (T'oung-Pao, Leiden).

След книгите на Де Гроот работите на Де Сосюр съдържат най-ценни сведения за далечното минало на българите, преведени и разяснени на достъпен за нас европейски език. Тяхната особена заслуга не е само в превеждането и разясняването на тези сведения – подобни преводи с известни разяснения вече е правил и Е. Шаван още през 1895 г., но превеждани изцяло, китайските летописи (като например „Историческите писания“ на Съма Циен), правят намирането в тях само на сведенията за българите твърде трудно – а в обстоятелството, че и двамата – както Де Гроот, така и Де Сосюр, са подбрали тъкмо оная част от многобройните сведения, които било пряко, било косвено се отнасят до някогашните българи.

Работите на Де Сосюр дадоха възможност за най-голямото и основно допълнение, което изяснява едни от най-важните питання относно пътя на България и миналото на българите. Огромната духовна мощ, на която само външните прояви като особеното и ненадминато устройство, особения господарски нрав, отвращението от робството и въобще недосигнатата им нравственост, които ни бяха известни като необясними почти явления, и то само за ония времена, сега се изясняват като стройно развитие на една основна мисъл за Вселената и света и мястото в него на човека и неговия род.

Благодарение пък и на астрономическите потвърждения на Де Сосюр миналото на българите от духовната му страна се разкрива докъм XXIV в. пр.Хр.

1957 г.